

Andrzej Gałkowski

Piaseczno

Nieznane wizerunki założenia pałacowo-ogrodowego w Bolimowie ze zbiorów drezdeńskich

Unknown images of the palace and garden complex in Bolimów from the Dresden collections

Streszczenie. Autor referatu odnalazł w zbiorach drezdeńskich nigdzie dotąd niepublikowaną ikonografię pałacu, tzw. „zamku” w Bolimowie wraz z ogrodem, plan przekształcenia ogrodu, dwa dokładne plany miasta Bolimów oraz projekt nowego młyna starościńskiego. Wyniki kwerendy w zbiorach drezdeńskich znakomicie dopełniły rezultaty badań polskich archiwów w zakresie pałacu w Bolimowie przeprowadzonych przez Włodzimierza Piwkowskiego z Muzeum w Nieborowie i Arkadii (filia Muzeum Narodowego w Warszawie), ostatecznie potwierdzając nieznaną dotąd wygląd fasady pałacu oraz rzutu parteru i piętra. Plany te są również potwierdzeniem istnienia notowanej w polskich inwentarzach wieży gotyckiej tzw. skarbcza będącej integralną częścią pałacu oraz ogrodu przypałacowego, wiążąc powstanie tej wieży jeszcze z czasami książy mazowieckich.

Bardzo dokładne plany Bolimowa, ze skalą w łokciach saskich, z zachowanymi do dzisiaj kościołami św. Anny i Świętej Trójcy oraz rynkiem bolimowskim, oraz porównanie tych planów z mapą LIDAR pozwoliły autorowi na precyzyjną lokalizację założenia pałacowo-ogrodowego i stanowią szansę na celowane badania archeologiczne. Nie codziennie pojawia się szansa na odkrycie pozostałości gotyckich budowli związanych z księstwem mazowieckim, a następnie założenia z XVII/XVIII wieku. Autor studiując postacie starostów bolimowskich, podjął próbę ustalenia daty powstania odbudowanego pałacu (według dotychczasowych polskich źródeł przypadającą między 1661 a 1745 r.), przypisania oryginalnej fundacji ww. założenia do konkretnej osoby oraz na podstawie analogii stylowych zaskakującej hipotezy dotyczącej atrybucji autora projektu architektonicznego. Plany drezdeńskie miasta Bolimów oraz przekształcenia ogrodu (z lat 1736–1738) ostatecznie uznał autor odpowiednio za rysunki inwentarzowe oraz za nowy projekt ogrodu kreślone za czasów, kiedy starostą bolimowskim był Aleksander Józef Sułkowski, wskazując na istotne analogie w sposobie kreślenia z projektem założenia pałacowo-ogrodowego w Piasecznie z roku 1736 tego samego starosty. Dodatkowo plan nowego młyna starościńskiego sygnowany przez Pont-Leutnanta Büttnera został datowany na lata 1736–1738 i również powiązany z fundacją Sułkowskiego. Autor niniejszym referatem chciałby rozpocząć dyskusję nad postulowaną przez niego propozycją przeprowadzenia badań archeologicznych, rozważenia ewentualnej odbudowy założenia w oparciu o bardzo dokładne projekty drezdeńskie, w tym podjęcia tego tematu przez pobliskie Muzeum w Nieborowie i Arkadii, gdzie założenie pałacowe jest młodsze niż chociażby wspomniana wieża gotycka. Wątek bolimowski stanowił już przedmiot zainteresowania Muzeum w Nieborowie i Arkadii szczególnie dla okresu,

kiedy właściciele Nieborowa i Arkadii byli jednocześnie starostami bolimowskimi, co miało miejsce pod koniec XVIII wieku. Teraz jednak nadarza się okazja do zajęcia się wcześniejszym okresem dziejów Bolimowa. Powyższe odkrycie planów bolimowskich nabiera dodatkowego znaczenia w świetle niedawnego odzyskania praw miejskich przez Bolimów i mogłoby stanowić bazę do popularyzacji historii nowego/starego miasta. Autor żywi nadzieję, że być może zainspiruje środowisko naukowo-muzealne do powołania Muzeum w Nieborowie, Arkadii i Bolimowie.

Słowa kluczowe: Bolimów; Aleksander Józef Sułkowski; projekty architektoniczne; Drezno; architektura nowożytna; Tylman von Gameren

Abstract. The author of the article found in the Dresden collections a previously unpublished iconography of a palace, the so-called castle in Bolimów with a garden, a plan for transforming the garden, two detailed plans of the town of Bolimów, and a design for a new mill owned by starosta. The results of the research in the Dresden collections perfectly complemented the results of the research of Polish archives regarding the Palace in Bolimów, conducted by Włodzimierz Piwkowski from the National Museum in Nieborów and Arkadia, finally confirming the previously unknown appearance of the palace facade and the ground and first floor plans. These plans also confirm the existence of the Gothic tower (recorded in Polish inventories) i.e. so-called the treasury, which was an integral part of the palace and the palace garden, linking the construction of this tower to the times of the Masovian princes.

Highly detailed plans of the town of Bolimów scaled in the Saxon elbows, with the St. Anna and Holy Trinity churches and a market preserved to this day and the comparison of these plans with the Lidar map, allowed the author to very precisely locate the palace and garden complex and constitute an opportunity for targeted archaeological research. It is not every day that there is a chance to discover the remains of Gothic buildings related to the Duchy of Masovia, and then a complex from the 17th/18th century.

By studying the figures of the Bolimów starostas, author attempted to determine the date of the construction of the rebuilt palace (according to existing Polish sources, the date ranges from 1661 to 1745), and to attribute the above-mentioned foundation to a specific person. Based on stylistic analogies, a surprising hypothesis may be put forward regarding the author of the architectural design. The Dresden plans for the city of Bolimów and the transformation of the garden (from 1736–1738) were ultimately considered by the author to be inventory drawings and a new garden design, respectively, drawn during the times when Aleksander Józef Sułkowski was the starosta of Bolimów, pointing out significant analogies with the drafting style of the palace and garden in Piaseczno (1736) by the same starosta. Additionally, the plan of the new starościński mill signed by Pont Leutnant Büttner was dated to the years 1736–1738 and was also associated with Sułkowski's foundation.

With this paper, the author would like to start a discussion on his proposed proposal to conduct archaeological research and possibly rebuild the complex based on very detailed Dresden designs, including covering this topic by the nearby Museum in Nieborów and Arkadia (a branch of the National Museum in Warsaw), where the palace complex is younger than the mentioned Gothic tower. The Bolimów thread was already the subject of interest of the Museum in Nieborów and Arkadia, especially for the period when the owners of Nieborów and Arkadia were also the starostas of Bolimów, which took place at the end of the 18th century. But now there is

an opportunity to deal with the earlier period of Bolimów's history. The above discovery of Bolimów plans takes on additional importance in the light of Bolimów's recent regaining of city rights and could constitute a basis for popularizing the history of the new/old city. The author hopes that perhaps it will inspire the scientific and museum community to establish a museum in Nieborów, Arkadia and Bolimów.

Keywords: Bolimów; Aleksander Józef Sułkowski; architectural designs; Dresden; modern architecture; Tylman von Gameren

W dotychczasowych monografiach Bolimowa, czy też klucza nieborowskiego, do którego Bolimów później należał, bardzo dokładnie zostały wyzyskane polskie źródła, szczególnie licznie zachowane lustracje i inwentarze z XVII i XVIII wieku¹. Brakowało w nich jednak planów architektonicznych budynku starościńskiego², ogrodu oraz całego założenia. Najstarszy zachowany plan miasta z 1. połowy XVIII wieku (z 1745 r.)³ był poglądowy i nie zachowywał prawidłowych odległości oraz położenia obiektów względem siebie, choć była tam uwidoczniiona siedziba starosty określana mianem „Zamek” (il. 1). Uniemożliwiało to jej dokładną lokalizację, ustalenie dokładnej daty powstania i fundatora, analizę stylu architektonicznego czy wreszcie próbę atrybucji. Na te postulaty pogłębienia badań w zakresie ikonografii Bolimowa w pełni odpowiedziała kwerenda zbiorów saskich w Dreźnie, przeprowadzona przez autora niniejszego artykułu.

Co zaskakujące, okazało się, że już w 1898 roku Zygmunt Hendel przedłożył na spotkaniu PAU w Krakowie „referat o planach i dokumentach, odnoszących się do historii architektury w Polsce za czasów saskich (1697–1764), a znajdujących się w państwowym tajnym archiwum w Dreźnie”⁴. Przeglądał polonica w zbiorach drezdeńskich wspólnie z prof. Marianem Sokołowskim i jako pierwszy wspominał o planach budowli królewskich i państwowych m.in. z Bolimowa.

Bolimów⁵ otrzymał prawa miejskie w 1370 roku z rąk księcia mazowieckiego Siemowita III, choć być może ta lokacja się nie powiodła. W 1427 roku księżna Aleksandra Olgierdówna, wdowa po Siemowicie III, siostra Władysława Jagiełły,

1 KALIŃSKI 1993; PIWKOWSKI 2005; SIKORSKA 2011.

2 Budynek w Bolimowie uwidoczniiony na planach drezdeńskich jako dwukondygnacyjna rezydencja starościńska otoczona ogrodem autor konsekwentnie określał w swoim artykule mianem „pałac”. W związku z istnieniem jeszcze w XVIII w. murowanej wieży jako pozostałości po wcześniejszym założeniu o funkcji obronnej, w niektórych źródłach, nawet tych z XVIII w., budynek był określany jako „zamek”. W źródłach z XVII w. z kolei był określany mianem „dwór”. Opisując te konkretne źródła, autor zachował nazewnictwo przytaczane odpowiednio przez te źródła, ujmując te określenia w cudzysłowie.

3 AGAD, ARN, sygn. 108.

4 PAU 1899, t. VI, s. CXXXII.

5 KALIŃSKI 1993, s. 21–32; SIKORSKA 2011, s. 7–19.

nadała uposażenie kościołowi w Bolimowie, stanowiącemu jej dobra oprawne. Data, która pojawia się na zachowanych odciskach pieczęci miasta, to rok 1443 – wspomnienie ponownej lokacji miasta dokonanej przez księcia rawskiego Siemowita V (lokacja przed 1434 r.) w dokumencie jego brata księcia płockiego i rawskiego Władysława I. Już w 1481 roku Bolimów został inkorporowany do Korony po śmierci księżnej Anny oleśnickiej, wdowy po Władysławie I, której Bolimów został oddany w dożywocie.

1. M. Nagrodzki, Plan miasta Bolimowa sporządzony dla Assesorii, 1745, fot. Archiwum Główne Akt Dawnych

Dogodne położenie Bolimowa przy samej puszczy powodowało, że królowie polscy: Władysław Jagiełło, Kazimierz Jagiellończyk, Jan Olbracht, przyjeżdżali tu na polowania. W opisach miasta i lustracjach z 1510 roku notowano tu już „dwór” podpiwniczony, a w 1564 roku „dwór” z sadem, ogrodem i sadzawką. Pod koniec XVI wieku Bolimów stał się starostwem niegrodowym. W 1655 roku w czasie potopu miasto wraz z „dworem” zostało zniszczone przez wojska szwedzkie. Inwentarz z 1661⁶ roku donosił, że starosta bolimowski Zygmunt Grudziński

6 KĘDZIERSKA 1965, s. 144–145.

odbudował „dwór” po potopie. Zatem rezydencja starościńska w Bolimowie odnotowana na wyżej wspomnianym planie miasta musiała powstać między 1661 (datowanie odbudowy pierwotnego „dworu”) a 1745 rokiem (datowanie owego planu miasta). W XVIII wieku miało miejsce potwierdzenie przywilejów przez Augusta II Wettyna (w 1722 r.). Opisy rezydencji wraz ogrodem pojawiały się w licznych inwentarzach i lustracjach starostwa z lat 1752⁷, 1765⁸, 1774⁹, 1789¹⁰.

W archiwum Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden piszący te słowa odnalazł nigdzie dotąd niepublikowane dwa bardzo dokładne, podobne do siebie, choć nie identyczne plany miasta Bolimów¹¹, plan pałacu starościńskiego (fasada, rzut parteru i piętra)¹², projekt przekształcenia ogrodu w stylu barokowym¹³ oraz plan nowo projektowanego młyna w Bolimowie w rozwidleniu rzeki Rawki¹⁴ – wszystkie plany z podziałką w łokciach drezdeńskich.

Plany miasta (il. 2) przedstawiają założenie pałacowo-ogrodowe starosty (spójne z towarzyszącym im planem pałacu), rynek z ratuszem i kościołem filialnym św. Anny, kościół Świętego Ducha, folwark podstarościowego, browar, karczmę, kościół farny Świętej Trójcy oraz stary młyn wraz z umiejscowioną obok młyna piłą tartaczną znaną na całym Mazowszu jako Piła Bolimowska.

Do pałacu starościńskiego, położonego na południowy wschód od rynku, wiodła aleja dojazdowa, a następnie grobla (zachowana do dziś) pomiędzy dwoma symetrycznie ustawionymi połączonymi stawami (il. 3). Na grobli przerzucono mostek. Naprzeciwko alei od strony miasta stała notowana w inwentarzach figura o nieznanym przedstawieniu. Następnie przejeżdżano przez osiowo ustawiony budynek bramny. Po jego obu stronach rozciągał się notowany tylko w późniejszych inwentarzach przedogród. Głównym punktem założenia był osiowo położony, orientowany drewniany pałac z murowaną wieżą gotycką (tzw. zamek) odpowiadający swym rzutem wizerunkowi pałacu z towarzyszącego planu (charakterystyczna wieża murowana zamknięta półokrągło od strony elewacji tylnej, wschodniej, tj. od strony ogrodu – tzw. skarbiec, drewniana wieża frontowa od

7 AGAD, ARN, sygn. 98, s. 1–48. Na pierwszej stronie inwentarza odręcznie innym charakterem pisma jest napisany rok 1749. Rzeczywiście pierwsza data pojawiająca się w inwentarzu odpowiada tej dacie, jednak w dalszej części tego samego inwentarza widnieje spis trzody z jej wiekiem i rokiem urodzenia, z którego jasno wynika, że inwentarz jest późniejszy, tj. z 1752 r., kiedy starostą bolimowskim był Henryk Brühl.

8 AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 11 sygn. 19, s. 1–21.

9 AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 11 sygn. 19, s. 24–32.

10 AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 9 sygn. 171, s. 205–224.

11 SHStAD, 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, F091, nr 011 a, b.

12 SHStAD, 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, F091, nr 011 d.

13 SHStAD, 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, F091, nr 011 c.

14 SHStAD, 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, F091, nr 011 e.

strony elewacji przedniej, zachodniej, oraz wejście do piwnic od strony północnej). Dwie połączone oficyny od strony północnej, stajnia z wozownią dla powozów od strony południowej, w rogu od strony rynku budynek gospodarczy. Ten duży paradny dziedziniec, zamknięty od strony wjazdu przed-ogrodem, świadczył o rezydencjonalnym charakterze założenia. Za elewacją tylną pałacu umiejscowiony był ogród włoski – włoski, renesansowy, ozdobno-użytkowy. „Za tymże dworem jest ogród włoski, w którym jest szpalerów w lipinie i grabinie sadzonych trzy. Czwarty szpaler koło dwora w bez sadzony”¹⁵. Symetrycznie po obu stronach pałacu umiejscowiono kwatery ogrodowe obsadzone kwiatami i ziołami – „kwater bukszpanowych cztery, lawendowych cztery”. Następnie kwatery użytkowe – „murawianych cztery, do siania sześć”¹⁶. Nieodłączny element ogrodów włoskich – notowana w inwentarzu figarnia (niewidoczna na planie) oraz krzewy owocowe na skrajnych kwaterach: „drzewa w tym ogrodzie są młode morelowe, brzoskwińowe, orzechów włoskich, jabłek, gruszek, śliwek, wiśni, agrest i porzeczki”¹⁷.

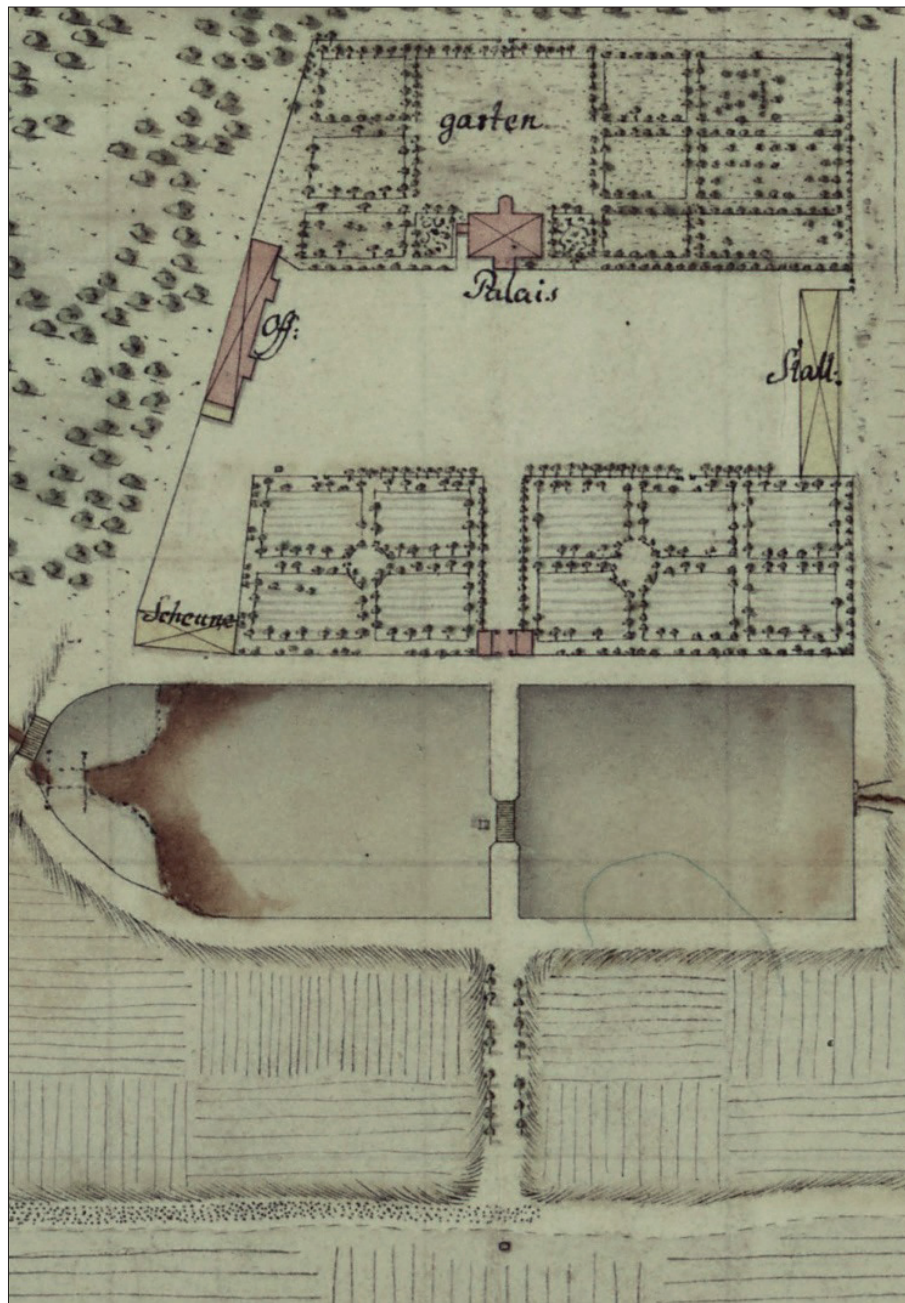

2. Plan miasta Bolimowa, 1736–1738, fot. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden

15 AGAD, ARN, sygn. 98, s. 4.

16 *Ibidem*.

17 *Ibidem*.

3. Plan miasta Bolimowa – detal, 1736–1738, fot. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden

Na planie przekształcenia ogrodu w Bolimowie na ogród barokowy (il. 4), który prawdopodobnie nie został zrealizowany, o czym świadczą XVIII-wieczne inwentarze i lustracja¹⁸, jest widoczna mocno podkreślona oś barokowa – prowadząca z zachodu na wschód aleja wjazdowa, grobla z mostem, uregulowane stawy w kształcie prostokąta i kwadratu, budynek bramny, szpaler za bramą, wejście do pałacu, wyjście na ogród, osiowo i symetrycznie położone i podkreślone dwie kwatery obok pałacu oraz dwie nowe kwatery podłużne ze ścieżką na osi, brama wyjściowa z ogrodu. Stawy w baroku stanowiły „lustra”, w których odbijało się niebo i część założenia pałacowo-ogrodowego. Ogród zaś był przedłużeniem pałacu. Po obu stronach pałacu dwa niejako mniejsze gabinety z parterami z charakterystycznym kształtem, na osi wielki salon z dwoma parterami z rzeźbami na środku, wokół nich cytrusy w donicach, z zewnątrz pas trawy, pas kwiatów, pas trawy, pas żwiru i murawa w środku – być może wgłębnik. Od strony północnej trzy kwatery z labiryntem z krzewów z wejściem od dołu i od góry. Dalej na północ na skraju typowe barokowe gabinety obrośnięte wokół gęstymi drzewami lub krzewami, a w środku ławki i rzeźby. Od strony południowej w kwaterach krzewy oraz drzewa owocowe na murawie. Na południowym skraju tzw. przechadzka – podłużny gabinet ogrodowy również z ławkami i rzeźbami. Słowem – *entre coer et jardin*.

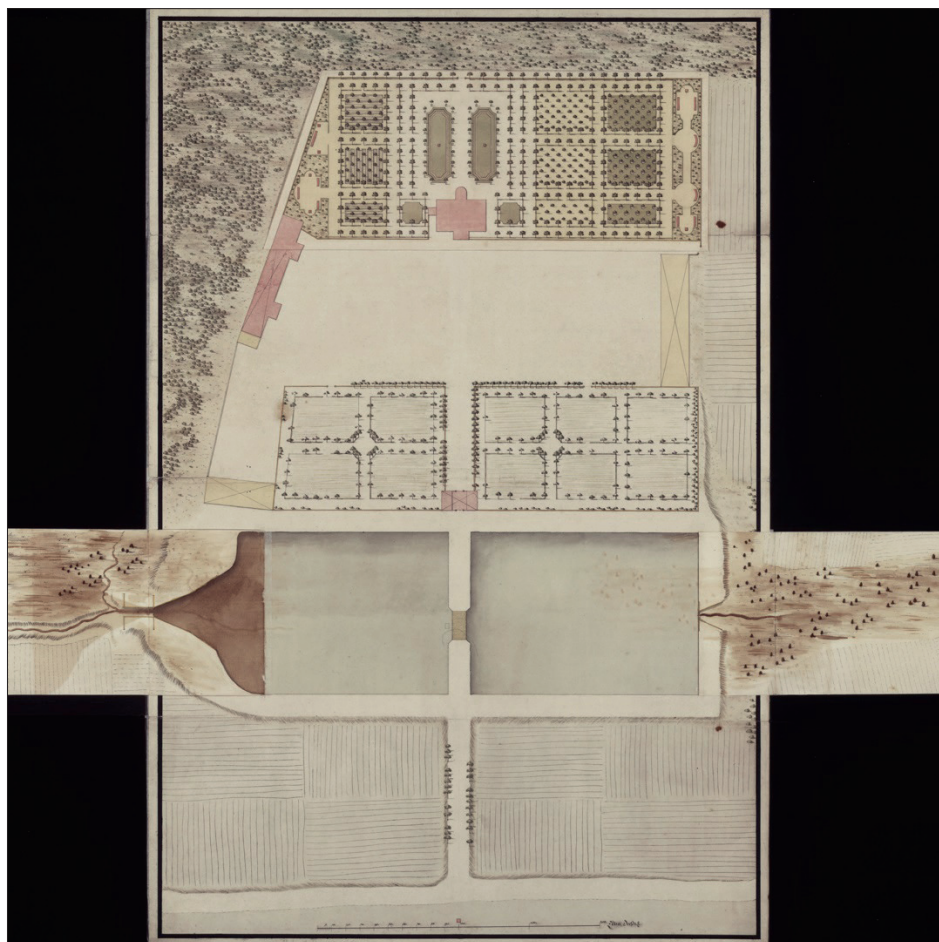
Zaskakujących wniosków dostarcza nam porównanie projektu przekształcenia ogrodu przy pałacu w Bolimowie z projektowanym na zlecenie Aleksandra Józefa Sułkowskiego ogrodem przy Lustpalais w Piasecznie¹⁹ z 1736 roku autorstwa Carla Friedricha Pöppelmann, a kreślonego przez jego współpracownika Antoniego Fryderyka Richtera (il. 5). Sposób rysowania drzew (zbliżony wygląd ich korony, cień drzew, okrągłe wycięcia murawy pod drzewami), jak i bram, podobny kształt parterów oraz opis podziałki w łokciach drezdeńskich z charakterystycznie, zamasyście kreśloną literą E w słowie „Ellen”, z ogonkiem na dole²⁰, świadczą o tym, że oba plany wyszły spod tej samej ręki w tym samym

18 *Ibidem*; AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 11 sygn. 19, s. 7; AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 11 sygn. 19, s. 28; AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 9 sygn. 171, s. 206.

19 SHStAD, 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, Fo91, nr 010 b. Dokładną analizę planu Lustpalais w Piaseczna wraz ogrodem piszący te słowa zawarł w swojej prezentacji *Belweder w Piasecznie. Nieznane wizerunki Lustpalais (pierwszy pałac) w Piasecznie dla Augusta III Wettyna na podstawie kwerendy w zbiorach polskich, drezdeńskich i angielskich* na konferencji „Piaseczno miasto historyczne. Architektura i sztuka XVIII wieku w Piasecznie”, która odbyła się 5 listopada 2021 w Piasecznie, oraz w swojej prezentacji *Nieznana rezydencja królewska w Piasecznie z czasów saskich i jej podwójne życie na podstawie kwerendy w zbiorach drezdeńskich, polskich i angielskich* na konferencji „Odbudowa, restytucja czy trwała ruina? Nowe życie obiektów rezydencjonalnych”, która miała miejsce 28 października 2022 na Zamku Królewskim w Warszawie. Artykuły z powyższych konferencji są w druku.

20 HENTSCHEL 1963, s. 131; HENTSCHEL 1967, Textband, s. 70. O charakterystycznym pisaniu słowa *Ellen* w podziałce przez Antoniego Fryderyka Richtera pisał prof. Walter Hentschel w 1963 r. oraz w 1967 r.

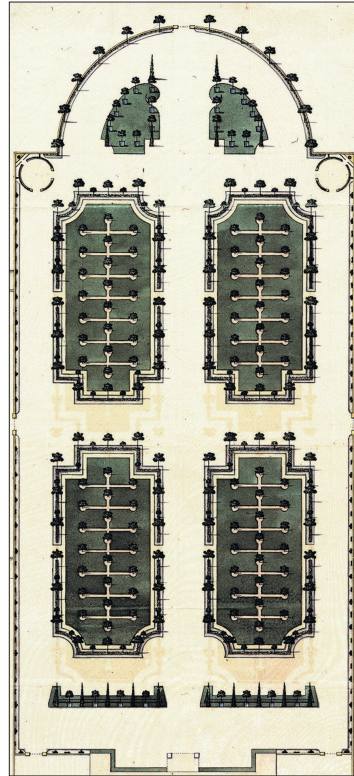
czasie. Identyczny sposób opisanie podziałki w łokciach drezdeńskich występuje też w planie miasta Bolimowa²¹. Nie ma go natomiast na trzech pozostałych planach, tj. na drugim planie miasta, planie pałacu i projekcie nowego młyna. Projekt nowego 5-kołowego młyna w Bolimowie (il. 6) jest z kolei sygnowany przez Büttnera – notowanego również w archiwum drezdeńskim jako Pont-Leutenant (inżynier wojskowy wodny) Büttner w 1735 roku przy budowie hydrotechnicznej przy Koszarach Kazimierzowskich realizowanych przez Generalmajora von Polenza²². Należy zauważyć, że w tamtych czasach właścicielem założenia Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie był również Aleksander Józef Sułkowski.

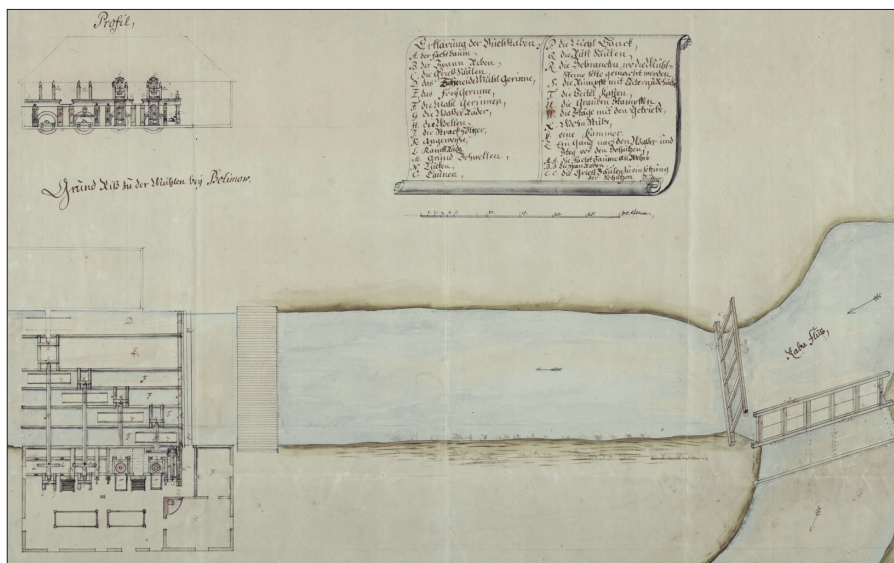
4. Plan przekształcenia ogrodu w Bolimowie dla A.J. Sułkowskiego, 1736, fot. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden

21 SHStAD, 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, F091, nr 011 a.

22 SHStAD, 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 001, F027, nr 016b, Bl. m.

5. C.F. Pöppelmann, A.F. Richter, Projekt ogrodu przy Lustpalais w Piasecznie, 1736, fot. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden

6. Projekt młyna w Bolimowie, fot. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden

Odnalezienie planów Bolimowa w Dreźnie kierowało poszukiwania fundatorów przekształceń ogrodu oraz planów inwentarzowych miasta w stronę starostów związanych z dworem saskim, tj. Sułkowskiego oraz Brühla. Pierwotnie autor tego artykułu uważał, że plany inwentarzowe oraz plany przekształcenia ogrodu powstały za czasów starosty bolimowskiego Henryka Brühla, czyli po 1752 roku, błędnie, jak się później okazało, sądząc, iż Sułkowski był tu starostą tylko 2 lata, tj. w latach 1736–1738, i nie mógłby planować takich istotnych przekształceń. Jednak powyższe argumenty: porównanie planów bolimowskich z Lustpalais Sułkowskiego w Piasecznie, notowanie architekta planu młyna w Bolimowie również przy Pałacu Kazimierzowskim Sułkowskiego kazały zrewidować te poglądy i przypisać Sułkowskiemu fundację tych przekształceń, datując je na czas pomiędzy 1736 a 1738 rokiem. Na ten okres przypadło bowiem apogeum kariery i pozycji Sułkowskiego²³, który bardzo szybko budował swoje imperium – starostwo w Sokolnikach wraz z pałacem pełniącym funkcję królewskiego pałacu pocztowego²⁴, starostwo w Piasecznie wraz z Lustpalais pełniącym funkcję królewskiego pałacu myśliwskiego²⁵, Pałac Kazimierzowski, Bolimów – i nie mógł w żadnym razie przewidywać swojego upadku w 1738 roku.

Pałac jest określony w indeksie archiwum drezdeńskiego mianem *Postpalais* – co mogłoby świadczyć, że Sułkowski planował, aby jego pałac w Bolimowie pełnił funkcję królewskiego pałacu pocztowego na trasie północnej między Dreznem i Warszawą (analogiczną do tej, jaką na trasie południowej pełnił pałac w Sokolnikach), co by świadczyło o królewskim przeznaczeniu założenia pałacowo-ogrodowego w Bolimowie. Pogląd o królewskości Bolimowa podzielił prof. Tadeusz Bernatowicz w czasie obrad konferencji „Ogród z widokiem na pałac. Kompozycje przestrzenne – kolekcje roślin i minerałów – traktaty botaniczne XVI–XIX wieku”, która miała miejsce 15–16 czerwca 2023 roku w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego, gdzie powyższy artykuł został wygłoszony. Brak realizacji tych przekształceń można w konsekwencji wiązać z nagłym odsunięciem Sułkowskiego od dworu, utratą starostwa i niechęcią późniejszego starosty Brühla do realizowania projektów swojego oponenta.

Odkrycie planu pałacu w Bolimowie (il. 7) w wyniku kwerendy w zbiorach drezdeńskich znakomicie dopełniło wyniki badań polskich archiwów w zakresie pałacu w Bolimowie przeprowadzonych przez Włodzimierza Piwkowskiego z Muzeum w Nieborowie i Arkadii (filia Muzeum Narodowego w Warszawie)²⁶, ostatecznie potwierdzając wygląd fasady pałacu oraz rzutu parteru i piętra,

23 PERŁAKOWSKI 2013.

24 KAJZER 1985.

25 GAŁKOWSKI 2021.

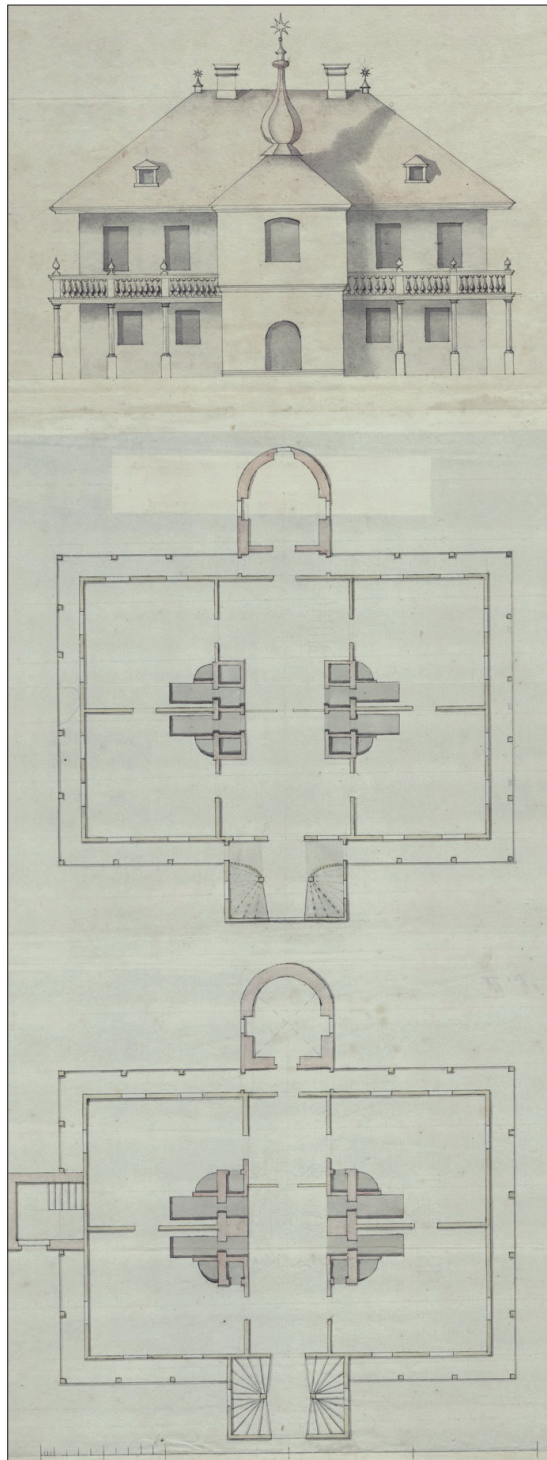
26 PIWKOWSKI 2005.

znany dotychczas wyłącznie z opisów w inwentarzach. Plany te są również potwierdzeniem istnienia notowanej w polskich inwentarzach wieży gotyckiej tzw. skarbcza, będącej integralną częścią pałacu oraz ogrodu przypałacowego, wiążąc powstanie tej wieży jeszcze z czasami książąt mazowieckich. Budynek pałacu był drewniany (z wyjątkiem wieży tylnej), położony na osi wschód – zachód z fasadą od strony zachodniej, a ogrodem właściwym od strony wschodniej, otoczony pierwotnie z trzech stron wodą – od strony wschodniej i północnej stawem na rozlewiskach rzeki Rawki, a od strony zachodniej dwoma mniejszymi stawami przeciętymi groblą z aleją wjazdową (por. z il. 8). Posiadał dwie kondygnacje, dach czterospadowy z dwoma kominami oraz dwoma dymnikami. Na krańcach kalenicy dwie mniejsze blaszane gwiazdy na postumencie. W części centralnej od strony fasady wieża drewniana ze schodami, zwieńczona daszkiem, nakrytym hełmem cebulastym zakończonym analogiczną, ale większą blaszaną gwiazdą. Drzwi wejściowe w wieży zakończone łukiem pełnym, a okno na pierwszym piętrze wieży – łukiem odcinkowym. Wokół całego budynku na pierwszym piętrze galeria/ganek otoczony balustradą, wsparta na słupach. Na parterze cztery symetrycznie ustawione komnaty z piecami, przedzielone sienią prowadzącą do murowanej wieży usytuowanej od strony wschodniej. Od strony północnej na środku zejście do piwnicy. Na pierwszym piętrze również cztery mniejsze komnaty, przedzielone większą niż na parterze sienią, tworzące szachownicę sześciu identycznych powierzchniowo izb, w których rogach również znajdowały się piece.

Dużo trudniejszym zagadnieniem okazało się ustalenie dokładnego datowania, fundatora oraz architekta pałacu starościńskiego w Bolimowie. Porównanie opisu „dworu” odbudowanego po potopie z inwentarza z 1661 roku²⁷ z planem zachowanym w Dreźnie wykluczyło tożsamość tego budynku w obu tych źródłach, co oznaczałoby, że momentu powstania pałacu zgodnego z planem z Dreżna należałoby szukać już po 1661 roku. Natomiast tożsamość budynku pałacu z projektu drezdeńskiego z inwentarzowymi planami miasta Bolimowa datowanymi, jak to zostało dowiedzione powyżej, na lata 1736–1738 pozwoliła zawęzić datowanie powstania pałacu właśnie na lata przed 1736–1738. Autor niniejszego artykułu przyjął hipotezę, że fundatorem pałacu w Bolimowie, zgodnego z planami w Dreźnie, musiał być któryś ze starostów bolimowskich piastujących to stanowisko w latach 1661–1738. Ustalenie nazwiska fundatora powinno również być pomocne w określeniu architekta, który zapewne był związany z danym fundatorem. Poniżej w tabeli autor przedstawił kolejnych starostów bolimowskich za Krzysztofem Chłapowskim²⁸ oraz architektów z nimi powiązanych.

27 KĘDZIERSKA 1965, s. 144–145.

28 CHŁAPOWSKI 2017, s. 314–316.

7. Pałac starościński w Bolimowie, fot. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden

8. Mapa Starostwa Bolimowskiego, 1776, fot. Muzeum Narodowe w Warszawie – Oddział Muzeum w Nieborowie i Arkadii

Lata	Nazwiska starostów bolimowskich (za Chłapowskim)	Powiązania z architektami
1657–1676	Zygmunt Grudziński, zm. w 1675 r., i Katarzyna z Przyjemskich Grudzińska, marszałkówna wielka koronna	Odbudował poprzedni pałac w Bolimowie w 1761 r. Jego brat, Mikołaj Wiktoryn (1636–1704), krajczy królowej w 1667 r., generał artylerii w bitwie pod Wiedniem; ojcem chrzestnym jego syna – król Jan III; zbudował pałac alkierzowy wraz z ogrodem włoskim w latach 80. XVII w. w nieodległym Szymanowie (domniemana przez prof. Wardzyńskiego realizacja ²⁹ – Tylman z Gameren)

29 WARDZYŃSKI 2020.

1676–1683	Adam Kotowski, zm. w 1693 r. stolnik wyszogrodzki, i Małgorzata z Durantów Kotowska	Wielkorządca krakowski, sekretarz królewski w latach 1670–1678 równoległe z Tylmanem z Gameren (od 1677 r.). Potwierdzone realizacje Tylmana z Gameren – pałac na Nowym Mieście (1684), późniejszy klasztor Sakramentek, dwór w Warszawie u zbiegu ul. Długiej i Miodowej, kościół w Klementowicach oraz kaplica Kotowskich (1690–1694) u św. Jacka na Nowym Mieście w Warszawie (budowana przez Simone Giuseppe Bellottiego) ³⁰
1685–1697	Marcin Zamoyski ojciec, podskarbi wielki koronny, zm. w 1689 r., i Anna Franciszka z Gnińskich Zamoyska	IV ordynat zamojski. Anna Franciszka była córką podkanclerzego koronnego Jana Krzysztofa Gnińskiego, który był fundatorem pałacu Gnińskich w Warszawie zaprojektowanego przez Tylmana z Gameren Kapelanem na dworze Anny Franciszki Zamoyskiej był Jan Delamars , architekt-jezuita
1697–1718	Marcin Zamoyski syn, zm. w 1718 r., i Konstancja z Podbereskich Zamoyska	Najmłodszy syn Marcina, w czasie jego urzędowania Bolimów ucierpiał z powodu wojny północnej i szalejących zaraz ³¹ . Starostwo było wówczas przez długi czas wydzierżawiane
1726–1736	Jan Kazimierz Lubomirski i Urszula z Branickich Lubomirska, siostra hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa Branickiego	Lubomirscy mieszkali w pałacu w Bolimowie w 1727 r., gdyż tu na świat przyszło ich dziecko ³² , ale jeszcze tego samego roku najprawdopodobniej architekt Karol Henryk Wiedemann wybudował dla nich pałac wraz z ogrodem włoskim w Głogowie Małopolskim ³³ . Brat Jana Kazimierza, Aleksander Jakub Lubomirski, był równoległe w latach 1723–1736 właścicielem Nieborowa

30 MOSSAKOWSKI 2012; WĄTROBA 2019.

31 AGAD, ARN, sygn. 96.

32 BORKOWSKI 2017, s. 107.

33 *Ibidem*, s. 102.

Lata	Nazwiska starostów bolimowskich (za Chłapowskim)	Powiązania z architektami
1736–1738	Aleksander Józef Sułkowski, łowczy nadworny litewski, premier minister Augusta III Wettyna	Głównym architektem Sułkowskiego w Polsce z czasów piastowania starostwa bolimowskiego, tj. do upadku jego wpływów na dworze królewskim (1738), był Carl Friedrich Pöppelmann – Lustpalais i kościół w Piasecznie. Inni: Joachim Daniel Jauch i Johann Sigmund Deybel – Pałac Kazimierzowski w Warszawie
1738–1748	Kazimierz Dąbski, chorąży, podczasz, cześnik koronny	Właściciel Zamku Szczurskiego pod Toruniem i pałacu nad Kłodawą
1752–1772	Henryk Brühl, premier minister Augusta III Wettyna, oraz jego synowie od 1759 Fryderyk, od 1764 Karol	W zakresie projektowania ogrodów Henryk Brühl od czasu otrzymania starostwa bolimowskiego (1752) korzystał z usług: Joachima Daniela Jaucha , Johanna Friedricha Knöbla , w tym dla pałaców pocztowych dla króla – Jana Marcina Walthera

Dodatkowo piszący te słowa porównał charakterystyczne blaszane gwiazdy na kopułach wież z pałacu Radziwiłłów w Warszawie projektu Tylmana z Gameren³⁴ do identycznych z dachu pałacu w Bolimowie. W archiwum Tylmana z Gameren w Gabinetie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego można również odnaleźć jego własnoręczny plan przedstawiający budynek dwukondygnacyjny otoczony galerią³⁵ wykazującą w rzucie pewne podobieństwa do galerii w pałacu w Bolimowie. Należy zwrócić też uwagę na dość podobny sposób rysowania pieców na planach dworów i pałaców drewnianych Tylmana z jego archiwum w GR BUW³⁶ z tymi na rzutach pałacu w Bolimowie. Wreszcie okno zakończone łukiem odcinkowym na wieży na fasadzie pałacu w Bolimowie przypomina podobnie zakończone okno w kaplicy Kotowskich u św. Jacka³⁷ projektu Tylmana z Gameren. Zaskakujące było również odkrycie bardzo zbliżonych znaków wodnych na planach Tylmana z jego archiwum do znaku wodnego na karcie planu pałacu

34 MOSSAKOWSKI 2012, s. 140.

35 WĄTROBA 2019, t. II, s. 798.

36 *Ibidem*, s. 791–793, 796.

37 MOSSAKOWSKI 2012, s. 213, por. ze zdjęciem kaplicy.

w Bolimowie i tylko na tym planie. W oparciu o ww. tabelę oraz porównania nie można wykluczyć, że architektem pałacu w Bolimowie był Tylman z Gameren za czasów, kiedy starostą bolimowskim był albo Zygmunt Grudziński, albo Jan Kotowski, albo małżeństwo Marcina i Anny Franciszki Zamoyskich, które to osoby miały dowiedzione powiązania z Tylmanem z Gameren. Hipoteza ta musi być jednak dopiero potwierdzona lub obalona w oparciu o przyszłe kwerendy źródeł związanych z tym starostami.

9. Bolimów, fot. Geoportal

Szczegółowe plany inwentarzowe miasta w porównaniu z mapami LIDAR tego terenu (il. 9) nie pozostawiają żadnych wątpliwości co do dokładnego umiejscowienia grobli prowadzącej do pałacu pośród dwóch zagłębień – reliktyw dawnych stawów – stanowiącej oś założenia pałacowo-ogrodowego. Dodatkowo widoczne

zagłębienie wielkiego stawu w rozlewiskach rzeki Rawki, istniejącego jeszcze na mapie tego terenu w 1776 roku, ogranicza teren założenia od strony ogrodu. Ta dokładna lokalizacja pomiędzy dzisiejszym cmentarzem katolickim a reliktem cmentarza żydowskiego z XIX wieku nie była znana współczesnym badaczom. Dopiero teraz innego znaczenia nabrała krótka notka z *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce – Powiat łowicki* z 1953 roku mówiąca o śladach budowli obronnej: „Na pd-wsch skraju miasta, obok cmentarza katolickiego. Na łagodnym wzgórzu ślady fundamentów kamiennych budowli (zamku?) przysypane ziemią”³⁸.

10. Bolimów na współczesnej mapie satelitarnej, fot. domena publiczna

38 KZSwP 1953, s. 12.

Dokładna lokalizacja założenia pałacowo-ogrodowego stanowi szansę na celowane badania archeologiczne. Nie codziennie pojawia się szansa na odkrycie pozostałości gotyckich budowli związanych z księstwem mazowieckim, a następnie założenia z XVII/XVIII wieku. Autor niniejszym referatem chciałby rozpocząć dyskusję nad postulowaną przez niego propozycją przeprowadzenia badań archeologicznych, rozważenia ewentualnej odbudowy założenia w oparciu o bardzo dokładne projekty drezdeńskie, w tym zajęcia się tym tematem przez pobliskie Muzeum w Nieborowie i Arkadii, gdzie zało-

11. Pieczęć miejska Bolimowa z napisem *Sigillum Opidi BOLMU: A: 1443*, fot. Sächsische Hauptstaatsarchiv Dresden

żenie pałacowe jest młodsze niż chociażby wspomniana wieża gotycka. Wątek bolimowski stanowił już przedmiot zainteresowania Muzeum w Nieborowie i Arkadii szczególnie dla okresu, kiedy właściciele Nieborowa i Arkadii byli jednocześnie starostami bolimowskimi, co miało miejsce pod koniec XVIII wieku. Ale teraz nadarza się okazja do zajęcia się wcześniejszym okresem dziejów Bolimowa. Powyższe odkrycie planów bolimowskich nabiera dodatkowego znaczenia w świetle niedawnego odzyskania praw miejskich przez Bolimów i mogłoby stanowić bazę do popularyzacji historii nowego/starego miasta. Autor żywi nadzieję, że być może zainspiruje to środowisko naukowo-muzealne do powołania Muzeum w Nieborowie, Arkadii i Bolimowie. Niech pierwszym tematem dla środowiska naukowego będzie analiza odkrytego przez autora nieznanego egzemplarza odcisku pieczęci miejskiej Bolimowa z napisem w otoku *Sigillum Opidi BOLMU: A: 1443* ze zbiorów Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden³⁹. Wyraźnie widać na niej dwa identyczne, nieregularne przedmioty (trofea myśliwskie?) przebite jedną strzałą z opierzeniem. Jest to dodatkowy przyczynek do rewizji aktualnego herbu nowego/starego miasta Bolimowa.

³⁹ SHStAD, 12880 Siegel und andere Objekte 9382, Stadtsiegel Bolimów – XVIII wiek. Inne znane egzemplarze odcisku pieczęci miasta Bolimowa nie umożliwiły ustalenia, co dokładnie przedstawia herb Bolimowa.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- AGAD, ARN, sygn. 96 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, sygn. 96, Inwentarz Starostwa Bolimowskiego, 1710, s. 1–2.
- AGAD, ARN, sygn. 98 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, sygn. 98, Inwentarz budynków dworskich w mieście Bolimów będących, 1752, s. 1–48.
- AGAD, ARN, sygn. 108 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, sygn. 108, Szkic planu miasta Bolimowa sporządzony dla Assessorii przez Michała Nagrodzkiego, 1745.
- AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 11 sygn. 19 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego LVI, Inwentarze Starostw, zespół 7, seria 11 sygn. 19, s. 1–21, Inwentarz Tenuty Bolimowskiej, 1765.
- AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 11 sygn. 19 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego LVI, Inwentarze Starostw, zespół 7, seria 11 sygn. 19, s. 24–32, Inwentarz Podawczy Starostwa Bolimowskiego, 1774.
- AGAD, ASK LVI, zespół 7, seria 9 sygn. 171 – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego LVI, Inwentarze Starostw, zespół 7, seria 9 sygn. 171, s. 205–224, Lustracja w województwie rawskim, ziemi sochaczewskiej dzierżawy Bolimów, 1789.
- MNA 1776 – Muzeum w Nieborowie i Arkadii, Biblioteka, nr inw. 5583, k. 1, Mapa Starostwa Bolimowskiego, 1776.
- SHStAD 12880 – Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden 12880 Siegel und andere Objekte 9382, Stadtsiegel Bolimów – XVIII wiek.
- SHStAD 12884 – Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, F091, nr 010 b, Pläne des königlichen Jagdpalais Piaseczno [Piaseczna] – 1736.
- SHStAD 12884 – Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 007, F091, nr 011 abcde, Pläne des königlichen Postpalais zu Bolimów, Rawka-Fluss Bolimow Mühle – pierwsza połowa XVIII wieku.
- SHStAD 12884 – Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden 12884 Karten, Risse, Bilder, Schr 001, F027, nr 016 b, Bl. m, Grundriss und Profil von den Generalmajor von Polenz angeordneten 2 neuen Wassertröge, 26 sierpnia 1735.

Opracowania

- Barokowa sztuka ogrodowa 1997 – Barokowa sztuka ogrodowa w Polsce i Saksonii (1697–1763). Wystawa... o tychże pięknych ogrodach... Łazienki Królewskie, Grossedlitz, (katalog wystawy), Warszawa 1997.*
- BORKOWSKI 2017 – Robert Borkowski, *Dzieje rodu Lubomirskich z Głogowa Małopolskiego*, (rozprawa doktorska), Rzeszów 2017.
- CHŁAPOWSKI 2017 – Krzysztof Chłapowski, *Starostowie niegradowi w Koronie 1565–1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2017.

- DIETRICH *et al.* 1997 – Andrea Dietrich, Wojciech Fijałkowski, Tadeusz Bernatowicz, Simone Ruby, Roland Puppe, ... *Von denen schönen Garten, Grossedlitz*, (katalog wystawy), Drezno 1997.
- FIJAŁKOWSKI 1998a – Wojciech Fijałkowski, *Non omnes res perditae sunt. O ogrodach barokowej Warszawy*, „Ochrona Zabytków” 1998, nr 4, s. 333–350.
- FIJAŁKOWSKI 1998b – Wojciech Fijałkowski, *Zapomniane ogrody barokowej Warszawy*, [w:] *Pałac w ogrodzie*, red. Bożena Wierzbicka, (seria Biblioteki Towarzystwa Opieki nad Zabytkami), Warszawa 1998, s. 119–141.
- FIJAŁKOWSKI 2001 – Wojciech Fijałkowski, *Królewskie założenia ogrodowe w południowej Warszawie*, [w:] *Królewskie ogrody w Polsce*, red. Małgorzata Szafrąńska, (seria Biblioteki Towarzystwa Opieki nad Zabytkami), Warszawa 2001, s. 203–218.
- GAŁKOWSKI 2021 – Andrzej Gałkowski, *Pałac Myśliwski dla Augusta III Wettyna oraz jego pobytu w Piasecznie na podstawie kwerendy w zbiorach drezdeńskich*, [w:] *Obiekty zabytkowe w Piasecznie. O historii i przyszłości. Podsumowanie prac badawczych prowadzonych w 2018 roku na terenie Parku im. Księżąt Mazowieckich w Piasecznie*, (wydawnictwo pokonferencyjne), Piaseczno 2021, s. 7–13.
- HENTSCHEL 1963 – Walter Hentschel, *Osiemnastowieczna przebudowa kościoła w Piasecznie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1963, t. VII, z. 2, s. 127–134.
- HENTSCHEL 1967 – Walter Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967.
- KAJZER 1985 – Leszek Kajzer, *Pałac w Sokolnikach w świetle nowszych badań*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Archaeologica” 1985, nr 7, s. 171–188.
- KALIŃSKI 1993 – Krzysztof Jan Kaliński, *Z dziejów Bolimowa*, Bolimów 1993.
- KĘDZIERSKA 1965 – Zofia Kędziarska, *Lustracje województwa rawskiego XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- KZSWP 1953 – *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. II: *Województwo łódzkie*, red. Jerzy Z. Łoziński, opr. Stefan Kozakiewicz i Jerzy Adam Miłobędzki, Warszawa 1953.
- MALAWSKI 2021 – Seweryn Malawski, *Polskie ogrody XVIII wieku. Kompozycje, style kontekst kulturowy*, Warszawa 2021.
- MOSSAKOWSKI 2012 – Stanisław Mossakowski, *Tylman z Gameren (1632–1706)*, Warszawa 2012.
- Odbudowa, restytucja czy trwała ruina 2022 – „Odbudowa, restytucja czy trwała ruina? Nowe życie obiektów rezydencjonalnych”, (konferencja historyczna), org. Agnieszka Bocheńska Zamek Królewski w Warszawie, 28 października 2022.
- Ogród z widokiem na pałac 2023 – „Ogród z widokiem na pałac. Kompozycje przestrzenne – kolekcje roślin i minerałów – traktaty botaniczne XVI–XIX wieku”, (konferencja naukowa), org. Alina Barczyk, Tadeusz Bernatowicz, Piotr Gryglewski, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego, 15–16 czerwca 2023.
- PAU 1899 – Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. VI, s. CXXXII, Kraków 1899.
- PERŁAKOWSKI 2013 – Adam Perłakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, „Studia z historii nowożytnej, t. 1”, red. Katarzyna Kuras, Kraków 2013.
- Piaseczno miasto historyczne 2021 – „Piaseczno miasto historyczne. Architektura i sztuka XVIII wieku w Piasecznie”, (konferencja naukowa), org. Andrzej Gałkowski, Sebastian Bryciński, Dominika Dziewczopolska, Piotr Kalbarczyk, Magdalena Woźniak, Zespół ds. Dziedzictwa przy Burmistrzu Piaseczna, 5 listopada 2021.

- PIWKOWSKI 2005 – Włodzimierz Piwkowski, *Nieborów*, Warszawa 2005.
- PUTKOWSKA 2016 – Jolanta Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016.
- SAIŚW 2016 – *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016.
- SIKORSKA 1991 – Anna Maria Sikorska, *Wiejskie siedziby szlachty polskiej z czasów saskich*, Warszawa 1991.
- SIKORSKA 2011 – Józefina Sikorska, *Urbanistyka i architektura Bolimowa do końca XIX wieku*, Bolimów 2011.
- SITO 2018 – Jakub Sito, *Ołtarz główny kościoła w Piasecznie – fundacja królewskiego faworyta*, [w:] *Poza Warszawą I. Arcydzieła plastyki dawnej XII–XVIII wieku w świątyniach i rezydencjach Mazowsza*, red. Michał Wardzyński, Warszawa 2018, s. 192–195.
- WARDZYŃSKI 2020 – Michał Wardzyński, *Co Mazowsze ma z Tylmana? Począwszy od willi barokowej w Nieborowie*, [w:] *Poza Warszawą III. Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, red. Michał Wardzyński, Warszawa 2020, s. 192–197.
- WĄTROBA 2019 – Przemysław Wątroba, *Rysunki architektoniczne i dekoracyjne Tylman van Gameren*, Warszawa 2019.